

Г.Б. ИЗБАСАРОВА

XVIII ҒАСЫРДАҒЫ
ҚАЗАҚ – БАШҚҰРТ
АРА ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ
САЯСИ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ
ҮРДІСТЕР

Г. Б. ИЗБАСАРОВА

**XVIII ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ-БАШҚҰРТ
АРА ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ
САЯСИ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ ҮРДІСТЕР**

АҚТӨБЕ - 2008

Ақтөбе облысының әкімдігі, Ақтөбе облыстық тарихи-мәдени мұраларды қорғау жөніндегі мемлекеттік инспекциясының қолдауымен жарық көрді.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің Ғылыми кеңесінде бекітіліп, баспаға ұсынылды (№6 хаттама, 26.03.2008.)

Рецензенттер:

Т. О. Омарбеков – тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі

Р. З. Янгузин – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Башқұрт Мемлекеттік Университеті Башқұртстан Республикасының тарихы және этнология кафедрасының меңгерушісі

И 30 Г. Б. Избасарова

XVIII ғасырдағы қазақ-башқұрт ара қатынастарындағы саяси және этникалық үрдістер. – Ақтөбе: «ПринтА» баспаханасы, 2008 – 232 бет.

ISBN 9965-777-46-2

Монографияда кең ауқымды деректер негізінде XVIII ғасырдағы Еділ-Жайық аймағында және Қазақстанның солтүстік-батыс бөлігінде орын алған тарихи оқиғалар сипатталған. Қазақтар мен башқұрттардың рутайпалық құрамына, аты аталған халықтардың қалыптасу кезеңдеріне және екі түркі халқының өзара байланысының тарихи тамырларына ерекше мән берілген. Деректерге талдау жасау арқылы патшалықтың «бөліп ал да, билей бер» принципіне негізделген отаршылдық саясаты суреттелген. Кіші жүз және ішінара Орта жүз қазақтарының Ресей бодандығын қабылдауына башқұрт старшындарының ықпал етуі көрініс тапқан. Қазақтардың XVIII ғасырдағы башқұрт көтерілістеріне қатысу мәселесі ашылған.

Монография жалпы оқырман қауымға, сонымен қатар тарих мамандықтарының студенттеріне, оқытушыларға және жаңа кезеңдегі Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға арналған.

ББК 63.3 (5Қаз)

ISBN 9965-777-46-2

© Г. Б. Избасарова 2008

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	4
1. КЕЙІНГІ ОРТА ҒАСЫР ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МЕН ОҢТҮСТІК ОРАЛ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫ.....	38
1.1. Еділ-Жайық өңіріндегі және Қазақстанның солтүстік-батыс бөлігіндегі халықтардың өзара байланыстарының тарихи тамырлары	38
1.2. Алтын Орда және оның мұрагерлерінің құрамындағы Башқұртстан мен Қазақстанның түркі тайпалары.....	58
1.3. Қазақтар мен башқұрттардың ру-тайпалық құрамы.....	68
2. ХVІІІ ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ҮШТІГІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР МЕН БАШҚҰРТТАРДЫҢ САЯСИ БАЙЛАНЫСТАРЫ.....	90
2.1. Қазақстан мен Башқұртстан ХVІІІ ғ. басында	90
2.2. 1704 – 1730 жылдардағы қазақ-башқұрт қатынастары	98
2.3. Қазақ-башқұрт қатынастарының дамуындағы ресейлік фактор.....	110
3. ХVІІІ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ – ЖАРТЫСЫНДАҒЫ БАШҚҰРТСТАН ЖӘНЕ СОЛТҮСТІК- БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫ.....	128
3.1. Орынбор өлкесінің билеушілері және патша өкіметінің оңтүстік-шығыс саясатының жүзеге асырылуы.....	128
3.2. Қазақтардың 1735 – 1740 жж. башқұрт көтерілісіне қарым- қатынасы	140
3.3. Әбілқайырдың қазақ-башқұрт қарым-қатынастарында алатын орны	150
3.4. Башқұртстандағы 1740 ж. көтеріліс. Қарасақал қазақ даласында	158
3.5. 1755 жылғы башқұрт көтерілісі барысындағы қазақтар мен башқұрттардың өзара қарым-қатынастары	177
ҚОРЫТЫНДЫ	199
ҚЫСҚАРҒАН СӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ	206
ГЛОССАРИЙ	207
ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШІ	222

КІРІСПЕ

Тарихи шындық күрделі динамикалық жүйелердің бірі болып табылады. Миллиардтаған адамдардың тағдырлары мен олардың іс-әрекеттері, көптеген одақтар мен соғыстар, мыңдаған тайпалар, қалалар мен мемлекеттер, әлдеқашан жойылып кеткендері және қазір өмір сүріп жатқандары да зерттеушінің ойша көз алдына келеді. Әдеттегі тілдердің, әдет-ғұрыптардың, мифтердің араласуы, тұрмыстық қажеттіліктер мен ұлы мәдени қозғалыстардың алуан түрлі бейнесі – осының барлығы соншалықты таң қалдырарлық әсер ететіні сондай, кейде тіпті асқан ойшылдардың өзі өткенді тану мүмкіндігіне, әсіресе оны дәлме-дәл тануға шүбә келтіреді.

Тарихи таным дегеніміз сан қырынан айқындалған өткеннің көрінісі. Өткен уақыт тарихи шындықты қалыптастырады, бұл оны бейнелейтін санадан және одан бөлініп шығатын кәсіби танымнан тыс шынайы өмір сүреді. Табиғи шындықтан қоғамдық шындықтың айырмашылығы өзіне тән бірқатар ерекше белгілері бар. Қоғамдық шындықты зерттей отырып адам ең алдымен өзін-өзі ерекше көріністегі тектік тіршілік несі ретінде таниды. Бұл ретте ол өзіне үлкен қызығушылық танытады және өзінің қоғамдық өмірінің барлық байланыстарын, қатынастарын, заңды және кездейсоқ кезеңдерін жан-жақты және толық тануға ұмтылады. Осыдан келіп қоғамдық құбылыстарға және қоғамдық дамуға деген әрқилы көзқарастар туындайды. Әлеуметтік тіршілік несі бола отырып, адам өз санасында қоғам туралы тек шынайы қасиеттерді, оқиғаларды, жекелеген іс-әрекеттер мен қоғамдық үдерістерді ғана емес, сонымен бірге өзінің қоғамдық жағдайына қарай осы құбылыстарға берілген өзінің бағасын да белгілеп қояды. Қоғамдық өмірдің күрделілігі тану процесінің күрделілігімен толықтырылады.

Ұлттық және жалпы адамзаттық рухани құндылықтар позициясындағы тарихи ғылымның сапалық концептуалдық

жаңару әдіснамасы біздің өткеніміздегі барлық тұтастықты объективті түрде саралауымызға, қазіргі кезеңге қоғамдық даму заңдылықтары негізінде талдау жасап, бағдарлауымызға мүмкіндік береді.

Қазіргі қоғамдық даму кезеңіндегі жас ұлттық тәуелсіз мемлекеттің даму процесі кезінде (бұрынғы КСРО аумағындағы) тарих ғылымының мағыналы түрдегі өсуі анық байқалып, нақты аймақтағы бастапқы уақыттан бері өмір сүрген халықтардың таным процесінің құралы ретінде танылып, олардың тарихи естеліктері мен тарихи-мәдени қарым-қатынастарының құрылуына тікелей себеп болғаны байқалуда.

Қазақстан мен Оңтүстік Орал халықтарының тарихи тағдырларындағы ортақтық бірнеше ғасырлар бойы жалғасып келеді. Бұл көп ұлтты аймақ оның аумағында ерте кезден бері өмір сүріп келе жатқан халықтардың саяси көзқарастары, өзара шаруашылық-мәдени байланыстары және материалдық, рухани өмірлері саласында өзара ықпалы тығыз жанданған кезде, ірі әрі күрделі құбылыстардың сахнасы болды.

Қазақтар мен башқұрттардың қалыптасуы мен дамуының тарихында көптеген ұқсастықтар бар. Ең алдымен, олар алтай тілдерінің түркі тобына жатады. Екі халықтың тілдері батыс ғұн бұтағына, башқұрт тілі – қыпшақ-бұлғар, қазақ тілі – қыпшақ тобының қыпшақ-ноғай топ бөлігіне жатады. Сондай-ақ, қазақтар мен башқұрттар бір конфессионалдық жүйеге (ислам) жатады. Қыпшақ элементі екі халықтың да қалыптасуында басты субстрат болды. Бұл халықтардың арасындағы айырмашылық, башқұрт халқының қалыптасуына түркі тілдес тайпалар мен қатар фин-угор тайпалары да қатысты.

Оңтүстік, әсіресе шығыс башқұрттары ұзақ уақыт бойы қазақтармен дәстүрлі этникалық байланысын сақтап келді. Тұтастай алғанда, қазақтардың шағын топтары башқұрттардың арасына және керісінше башқұрттардың қазақтардың арасына енуі XVIII ғ. бойы жалғасып, XIX ғ. ортасында біржола тоқтады. Башқұрт құрамында қазақ рулары: табын, тама, тілеу, таз, тана, керейіт, жағалбайлы, масқар, қанлы, дулат, үйсін және т.б., ал қазақтар арасында башқұрт - естектер кездеседі. Экологиялық

факторлардың ықпалынан қалыптасқан өмір сүру қалпы мен тұрмыстық-шаруашылық салттарындағы ортақтастықтар ұқсас географиялық аймақта өмір сүрген қазақтар мен башқұрттардың ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық-мәдени үлгілерінде көрініс тапқан. Сонымен қатар шаруашылық-мәдени үлгілерінің қалыптасуына әсер еткен тек экологиялық факторлар ғана емес, тарих қойнауында халықтардың өндіріс әдістері мен әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі де өзгеріп отырды. Дегенмен қарастырылып отырған кезеңде (XVIII ғ. бірінші жартысында) екі халық үшін де көшпелі мал шаруашылығы шаруашылықтың негізгі түрі болып қалды. Қазақтар мен башқұрттарға тән нәрсе – киіз үй құру мен оны жабдықтау, жылқы шаруашылығы, бие сауу мен қымыз дайындау, қысқа соғым, соның ішінде қазы-қарта дайындау болды. Баланың дүниеге келуі мен оның тәрбиесіне байланысты салт-дәстүрлерде магиялық әрекеттердің қалдықтары бар, мұның мақсаты – зұлым табиғаттан тыс күштерден аластау, ұрпақты сақтау және көбейту болды. «Зұлым күштерден қорғайтын» жүн, бүркіт пен үкінің тырнақтары түріндегі бойында қорғаушы-рухтардың «күші» бар бойтұмарлар кең таралды. Мұндай бойтұмарлар балалардың және бала тілеген баласыз әйелдердің киімінде жиі кездескен. Қазақтар мен башқұрт халқындағы исламға дейінгі діни наным-сенімдерде зұлым күштер – албасты, пері және өлген адамның рухы (қазақтарда – обыр, башқұрттарда – убыр) /1/ жүкті әйелдерге, жас босағандарға және жаңа туған нәрестелерге дүниеге келген алғашқы 40 күнде (40 күн) залалын тигізеді деп есептелген. Зұлым күштерді қуу үшін үйде отты (аластау) қолданған.

Қазақтар мен башқұрттардың ұқсас нанымдарының арасында дүниеден өткендердің рухына сиыну, киелі бейіттерді құрметтеу, әртүрлі себептерге байланысты олардың мәйіттеріне түнеуді көруге болады. Қазақтар мен башқұрттардың түсінігінде дүниеден өткен адамның, әсіресе ол ұзақ өмір сүрген және ұрпағы көп қарт адам болса, заттарына оның берекеттілігінің бір бөлігі көшеді, сондықтан қазаға жиналған адамдарға ырымдап өлген адамның киімдерін таратқан. Сонымен қатар дүниеден өткен адамды жерлеу рәсімінде де ұқсастықтар

байқалады. Өлген адамды күн қайтқанша жерлеген, себсібі күн адамның жаны үшін аталарының әлеміне жол сілтейді деп сенген. Күн батқаннан кейін жерленсе, адамның жаны тұңғықта қалып, жол көрсетушісіз адасып кетуі мүмкін деп болжаған. «Киелі» бейіттерді (әулиелер) құрметтеу, дүниеден өткен ата-бабалардың жанының тұрақты мекені деген сеніммен байланысты. Дүниеден өткен адамның рухына сиынуда әдетке айналған салттың бірі 5 рет ас беру – өлген адамды 5 рет еске алу. Кіші жүз қазақтарында өлген адамның 3, 7, 40, 100 күндігіне және бір жылдығына арнап ас беріледі. Башқұрттарда садақа 3, 7, 40 күнде беріледі.

Біртұтас этникалық (түркілік) шығу тегі мен тікелей территориялық шекараластық екі халықтың да мәдениеті мен әдебиетіне әсер етті. Қазақ және башқұрт халықтарының фольклорында, соның ішінде ертегілерде, тарихи өлеңдерде, батырлық эпостарда бірдей кейіпкерлерді кездестіруге болады. Мысалы, қазақтың лиро-эпостық жыры «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», башқұрт нұсқасында «Кузы курпэс және Маян хылу», ал «Алпамыс» батырлық жыры «Алпамыш» және т.б. болып келеді.

Қазақтар мен башқұрттар жасаған көптеген ауыз әдебиеті нұсқалары (мақал-мәтелдер, ертегі-аңыздар, тұрмыс-салт жырлары) бір-біріне өте ұқсас болып келеді. Екі халықтың ауыз әдебиеті тарихынан бірдей орын алып келе жатқан көптеген мақал-мәтелдерді, ертегі-аңыздарды, жұмбақ-жаңылтпаштарды былай қойғанда, Алдар көсе, Жиренше шешен, Қожанасыр туралы аңыздар да екі халықтың әдебиетінде бірдей жасап, ұрпақтан-ұрпаққа айтылып келеді. Сондай-ақ «Алпамыс», «Ер Тарғын» сияқты лиро-эпостық дастандар да екі халықтың әдебиеттері тарихынан бірдей орын алған.

Екі халықтың ауыз әдебиеті нұсқаларындағы осы бірлік пен ұқсастықтар кейінгі кезде екі елдің арасынан шыққан ақын, жырау, шешендердің шығармашылығына да өзінің әсерін тигізіп отырған. Мәселен, қазақтың Шалкиіз, Бұхар, Махамбет сияқты ақын-жыраулары мен башқұрттың Салауат, Байық-Айдар секілді шешендердің шығармаларында өзара көп

үндестік, ұқсастық бар екендігі байқалады. Бұлардың барлығының шығармашылығына тән қасиеттер – олардың өз шығармаларын суырып салып айтуы, өлеңдерінің төкпе жыр түрінде келуі, сондай-ақ олардың мақал-мәтелге ұқсас афоризм, нақыл сөздерге толы болатындығы. Кейде тіпті олардың бәрінде кейбір өлең жолдары да бірдей болып келіп отырады. Мәселен, қазақ әдебиетінің тарихында Шалкиіз Тіленшіұлы (1465 – 1560) жыраудың болғаны бәрімізге мәлім. Оның ел арасына кең тараған мынадай өлең жолдары бар:

Жапырағы жасыл жау Терек
Жайқалмағы желден-дүр,
Шалулығы белден-дүр,
Төренің кежігуі елден дүр,
Байлардың мақтанбағы малдан-дүр,
Ақ киіктің шабар жері майдан-дүр,
Кешу кешмек сайдан-дүр,
Батыр болмақ сойдан-дүр.
Жалаңаш барып жауға ти,
Тәңірі өзі біледі
Ажалымыз қайдан-дүр.

Міне осы өлең тек қазақтардың ғана емес, сонымен бірге башқұрт халқының арасына да кең жайылған көрінеді. Өйткені Шалкиіздің бұл өлең жолдары онан екі ғасыр кейін өмір сүрген башқұрт халқының батыр ұлы, әрі ұлттық ақыны Салауат Юлаев (1752 – 1797) шығармаларында да кездеседі. Мәселен, оның «бугәсәугә қосылып, ер – батырға қош болып» деген өлеңінде жоғарыда біз келтірген өлең тармақтары да бар.

Ал ХІХ ғ. екінші жартысында өмір сүрген атақты Ақмолла ақын шығармашылығы қазақ, башқұрт әдебиеттерінің ортақ мұрасы болып табылатыны бәрімізге мәлім. Сондай-ақ ХХ ғ. басында өмір сүрген башқұрт ақыны Шайзада Бабич қазақ ауыз әдебиетін жақсы білген, Абай шығармашылығымен жете таныс болған. Қазақ әдебиетінің әсерімен бірнеше өлеңдер жазған.

Сондай-ақ, башқұрт фольклорында оңтүстік далалардан Оңтүстік Орал мен Еділ бойына бірнеше башқұрт рутайпаларының қоныс аударғаны туралы мәліметтер бар.

Фольклорда башқұрт халқының ерте кездегі тотемдік көзқарастарын бейнелейтін аңыздар мен әпсаналар барынша бай әрі жан-жақты берілген. Ибн Фадлан башқұрттардың он екі құдайға (тотемдерге) сиынаатынын атап көрсеткен. Ежелгі түркілер мен монғолдардың шежірелік мифологиясында және Орта Азия мен Шығыс Еуропа халықтарының нанымдарында қасқыр тотем ретінде үлкен орын алады. Түркі-монғол мифологиясында қасқыр барлық түркілер мен монғолдардың арғы атасы және қорғаушысы деп саналған /2/. Тотем атауы башқұрт халықтарының этимологиясында да кездеседі. Құрбанғали Халид өзінің «Тауарих хамса» атты еңбегінде башқұрт этнонимінің шығуын: парсы тілінде қасқыр – «гөріг», ежелгі түркі тілінде «корт-курт» қасқыр дегенді білдіреді. Башқұрт тайпалары тотемге жақындығын көрсету үшін өздерінің батылдықтарын қасқырдың өжеттілігімен салыстырып, «баш» – бас сөзін неменген, яғни этнос атауының өзі «баш» – бас, «курт» – қасқыр деген екі сөзден шыққан деп, түсіндіреді /3/.

Башқұрт этнонимінің шығуына байланысты қазіргі уақытта түрлі көзқарастар бар. Башқұрт аңыздарының бірінде былай делінеді: «Бұхарадан мұсылман дінін таратуға миссионерлер шыққан. Олар қай елге барарын білмеуге, себебі қайда барса да, кәпірлерге (дінге сенбейтіндерге) кездеседі. Сол жерде оларға қасқыр кездесіп, башқұрттардың пұтқа табынушы ата-бабалары мекендеген Орал тауларына апарады. Осыдан олар башқұрт немесе қасқырдың басы деген атауға ие болған» /4/. Кейінірек аңыздың басқа нұсқалары пайда болған, бұл бойынша мифтік қасқыр шұрайлы жер іздеп Бұхарадан шыққан (кейбір деректерде Алтайдан немесе Арал теңізінің жағалауынан шыққан) башқұрттардың жол бастаушысы ретінде саналады, яғни қасқырды кездестіріп, соның көмегімен Орал өңіріндегі Отанын тапқан. Бұл ретте этнонимнің мағынасы «басшы қасқыр», «қасқыр – көсем» деп аударылады /5/. Башқұрт атауы туралы мұндай түсінік халық арасында ғана емес, көптеген зерттеушілердің еңбектерінде де кеңінен таралған.

Тағы бір кең таралған пікір «корт» сөзі «ара» деп түсіндіріліп, ал этноним – «басшы ара», «араның аналығы»

немесе «бас омарташы» мағынасында берілген. Мұндай жағдайда қосымша дәлел ретінде башқұрттардың дәстүрлі ара өсіру ісімен айналысатындығы келтіріледі /6/. «Башқұрттардың өздері де, ноғайлар да оларды башқұрттар деп атайды», - деп жазады И.Г. Георги. Бұл атау олардың пайымдауына ара өсіруші («курт» – ара сөзінен), ал ноғайша – жетекші қасқыр деп түсіндіріледі /7/. Башқұрт этнонимі «башка» («бөлек, басқа») және «йорт» («тұрғылықты жер», «мекен», «ел»), яғни «жеке ел», «жеке халық» дегенді білдіреді деп жасалған болжамдар да бар /8/.

Сонымен қатар кейбір авторлардың башқұрт этнонимін «биш» + «қорт» – «бес қасқыр», «боз/буз» + «корт» – «көк қасқыр», «баш» + «қарт» – «жетекші қарт», «ақсақал» /9/ деген пікірлерін кездестіреміз.

Халықтың атауы Башқұрт деген жетекшісінің атынан шыққандығы туралы естеліктер XVIII ғ. өзінде-ақ халық арасында кездеседі. В.Н. Татищев: «Олар өздерінің атауын алғашқы мырзасы Башқұртпен байланыстырады», - деген пікір айтқан /10/. Кейін бұл аңыз жойылып кетті. Сірә, бұл жол сілтеуші қасқыр туралы мифологиялық аңыздарға ұласып немесе басқа эпсаналарға қосылып кеткен.

Қазақ ақындары Шалкиіз Тіленшіұлы, Бұхар Қалқаманұлы, Махамбет Өтемісұлы мен башқұрт ақындары Салават Юлаев, Байық-Айдардың шығармаларында көптеген ұқсастықтар кездеседі. Мысалы, Шалкиіздің «Жалп-жалп еткен жапалақ», Бұхар жыраудың «Жал күйірығы қаба деп», «Асқар таудың өлгені» секілді шығармаларын башқұрт зерттеушілері Салават Юлаевтың шығармалары немесе башқұрт халық поэзиясының үлгілері ретінде қарастырады /11/. Қазақ және башқұрт ақындарының айтыстары аудармашыларсыз өтіп отырған, себебі ақындар екі тілді де еркін меңгерген. Атап айтсақ, XVIII ғ. қазақтар арасында Бұхар жыраумен бірнеше рет айтысқан және қазақ тілін біліп қана қоймай, қазақ халқының салт-дәстүрімен толық таныс болған башқұрт шешені Байық-Айдар өмір сүрген. XIX ғ. екінші жартысында шығармашылығы қазақ және башқұрт халқының жетістігі болып саналатын

танымал башқұрт ақыны Ақмолла өмір сүрді. Өзін қазақпын деп есептеп, Ақмолла былай деп жазады:

Көшпелі қазақпыз ғой күрке астында,
Өнер жоқ ұйықтаған көрпе астында...
Қазақша өлең жаздым ашық қылып,
Хасистердің жүрегін ашыттырып /12/.

Аталған ерекшеліктердің арасында қазақтар мен башқұрттардың шаруашылықтағы және әлеуметтік өмірдегі, тұрмыс пен мәдениеттегі, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердегі, бір-біріне өзара ықпалы революцияға дейінгі кезеңде айтарлықтай дәрежеге жеткен. Дегенмен, аталған қатынастар тарихи, әлеуметтік-экономикалық жағымен шектеліп қоймай, қоғамдық-саяси жағдайлармен де анықталды. Тарихтың өзі осындай көп қырлы байланыстардың екі халыққа да қажет екендігіне куә.

Башқұрттар мен қазақтар XVIII ғ. Ресей империясына қарсы қозғалыстарда бірлесе қимылдады, талай рет қазақ даласы патшалық қуғынға ұшыраған башқұрттарға пана болды. Оған 1740 жылғы башқұрт көтерілісінің басшысы Қарасақалдың жағдайы дәлел. Қазақ және башқұрт халықтарының тарихи тағдырларының бірлігі, әсіресе Қазақстанның Ресейге қосылуынан кейін, олардың патша өкіметінің біртұтас саяси басқаруында болғанында ерекше көрінеді. Мұрағат деректеріне сәйкес /13/, қазақтар мен башқұрттардың біріккен шабуылдары XVIII ғ. 30-шы, тіпті 40-шы жылдарында да бұл мәселенің шешімі қазақтарды Ресей бодандығын қабылдауға итермелегеніне қарамастан толастамады. Осы кездегі патша өкіметінің оңтүстік-шығыстағы мақсаты қазақтың кең байтақ даласы мен башқұрт жерін отарлау еді. Бұл мақсатқа жетудің әдістері әр түрлі болды. Орынбор өлкесін билеушілердің кеңінен қолданған әдістерінің бірі «бір халықты екінші халыққа айдап салу», «бөліп алда, билей бер» саясаты болды.

Патшалық өкіметтің саясатын жүргізуші А. Тевкелев 1733 жылы сәуір айында Сыртқы істер Коллегиясына: «А оныне киргиз-кайсаки, также калмыки и башкирцы, признаются одного состояния – народ дикий и легкомысленный, ежеле паче чаяния... из них который один учинится российской стороне

противным, то можно другие два народа против одного противника послать можно и надеяться, что без затруднения к тому российского войска одного противника ими самими усмирить можно», – деп хабарлады /14/. Өлке әкімшілігі халықтар арасында әдейі қақтығыстар ұйымдастырды. Орынбордың бірінші губернаторы И.И. Неплюев 1755 жылғы башқұрт көтерілісінің барысында башқұрттарды қазақтарға қарсы «шеберлікпен» айдап салады. И.И. Неплюев туралы Ф. Лобысевич: «Ол көшпенділер арасында бүлікшілдік пен алауыздықты қолдап отырып, үлкен нәтижеге жетті», – деп жазды /15/. Билік басындағылар қазақтар мен башқұрттар арасындағы өзара шабуылдарды барынша қолдап отырды. 1789 жылы генерал-губернатор О.А. Игельстром ІІ-ші Екатеринаға былай деп жазды: «Өткен 1789 жылы Ералы сұлтан аралық шекараға шабуыл жасауға ниеттенген кезде, мен башқұрттарға хабар беріп, олар барымтаның бетін қайтару үшін... мен белгілеген жерге жиналсын дедім» /16/. Бұл саясат жоғары жақтан да қолдау тапты. ІІ-ші Екатерина қазақ-башқұрт қатынасы мәселесін қозғағанда, губернаторларға башқұрттарды «қырғыз-қайсақтарға қарсы» және керісінше пайдалануды ұсынады /17/.

Патша өкіметінің келесі бір әдісі алғашында башқұрттарға, кейін қазақтарға қолданылған шоқындыру және орыстандыру саясаты болды. Аймақты басқарушылар: «қырғыздарды Ресейді Ресей үшін сүюіне және шамалап орыстануына жеткізу қажет», – деген саясат ұстанды /18/. Еділ-Жайық аймағында 1735 – 1740 жж. көтеріліс кезінде башқұрттардың қазақтарды осы қасіреттен сақтап қалуға тырысқандығы байқалады. Патша өкіметі қандай жолмен болса да қазақтар мен башқұрттардың қарым-қатынасын үзуді мақсат тұтты. Бұл фактіге Әбілқайыр /20/ мен Батыршаның /21/ хаттары дәлел. 1747 жылғы 17 мамырдағы Ережеге сәйкес қазақтар мен башқұрттардың некелесуіне тыйым салынды /22/. Өкімет мүмкіндігінше көтеріліс кезінде қашып кеткен башқұрттарды қайтаруға тырысты, себебі қазақ даласына кеткен башқұрттар дала тұрғындарымен туыстасып, кейін мемлекет саясатына қарсы тұрады деп қауіптенді.

Қазақтардың башқұрттармен өзара қарым-қатынасының тарихы арнаулы зерттеу объектісі болған емес. Бұл халықтардың қарым-қатынасының жекелеген аспектілері революцияға дейінгі кезеңде де, кенес кезеңінде де қарастырылды.

Бұл ретте Орынбор өлкесінің тарихына арналған Петр Иванович Рычковтың (1712 – 1777) еңбектері ерекше мәнге ие. П.И. Рычков 42 жыл бойы осы аймақта өмір сүріп, еңбек еткен. Ол Орынбор экспедициясының белсенді мүшесі болып, архив материалдарын толық қолданған. П.И. Рычковтың көптеген ғылыми еңбектерінің ішінен екеуін бөліп қарастырамыз. «Орынбор топографиясы, нақты айтқанда, Орынбор губерниясының толық сипаты» /23/ атты еңбегінде Оңтүстік Орал, Қазақ даласы және Орталық Азия халықтары туралы XVIII ғ. ортасында орыс ғылымына белгілі болған географиялық және тарихи-этнографиялық мәліметтер жинақталған. Бұл еңбек оқырманды қазақтар мен башқұрттардың этникалық құрамымен, шаруашылығымен және тұрмысымен таныстырады. Орынбор губерниялық кеңсесіндегі архив материалдары негізінде құрастырылған «Орынбор тарихы» /24/ атты еңбегінде деректі материалдар, әсіресе ресми сипаттағы (патшаның мақтау қағаздары мен жарлықтары, Орынбор экспедициясының қызметі мен Орынбор қаласының негізінің қалануына байланысты) деректер жинақталған. Бұл еңбекте Кіші жүздің саяси тарихы (Ресей бодандығын қабылдауы) және Қазақстандағы патша өкіметінің отарлау саясатының шаралары, сондай-ақ қазақтар мен башқұрттардың өзара қарым-қатынастарының жекелеген аспектілері қарастырылған.

«Орынбор тарихы» еңбегінің хронологиялық шеңбері І-ші Петрдің кезінен бастап 1750 жылға дейінгі үш онжылдықты қамтиды.

Орынбор әкімшілігінде жоғары қызметте жүріп және И.К. Кирилловке, А.И. Тевкелевке, В.Н. Татищевке, В.А. Урусовқа, И.И. Неплюевке жақын бола отырып, П.И. Рычков аса көп құжаттарға, соның ішінде аса құпияларына да қол

жеткізген. Әрқилы сипаттағы осындай дереккөздер зерттеуші тарапынан мұқият өңделген.

Ол үшін Қазақстан мен Орталық Азияға жасалған әр түрлі сауда және дипломатиялық экспедициялары жетекшілерінің есептері маңызды дереккөз болды. Сонымен қатар П.И. Рычков Уфадағы кейбір атақты әулеттердің отбасылық архивтерін де пайдаланды.

«Орынбор тарихы» еңбегінде П.И. Рычков парсы жазбаларынан алынған және Рашид ад-Диннің зерттеулерінде де кездесетін мифтік аңыздарды мазмұндап берді, ал кейінірек «Орынбор топографиясы, нақты айтқанда, Орынбор губерниясының толық сипаты» еңбегінде лингвистикалық мәліметтерге, бұзылған қалалардың үйінділеріне, әр түрлі «татар» халықтарының тұрмыс-тіршілігіндегі ұқсастықтарға назар аударады. Сонымен қатар П.И. Рычковтың әлемдік ғылымда алғаш рет «башқұрт» этнонимінің этимологиясын түсіндіруге әрекет жасағанын атап өту керек.

П.И. Рычковтың зерттеулерінде өкіметтің Орынбор аймағына мемлекеттік, әскери міндеттер атқарған адамдарды қоныстандыру шаралары, суроналық және Орал сыртындағы Башқұртстанда қамалдар, абақтылар, слободкалар, сарай және мемлекеттік селоларды салдырғандығы жан-жақты сипатталған. Өзі куә болған, Орынбор экспедициясына қарсы 1735 – 1740 жылдардағы башқұрттардың көтерілісі туралы келтірген мәліметтері дәл және ең бастысы анық жазылған. Осы еңбегінің нәтижесінде ол башқұрт ұлттық қозғалыстарының алғашқы тарихшысы атанып, отандық және әлемдік тарихнамадағы осы мәселені зерттеудің негізін салды.

«Орынбор тарихы» еңбегінде П.И. Рычковтың дипломатияның ірі тарихшысы ретінде жазған бөлімдері өте құнды. Ол тарихнамада алғаш рет Ресейдің Орталық Азиядағы 1730 – 1740-шы жылдардағы сыртқы саясатының тарихын, Кіші жүзді Ресейге бодан болуға жеткізген мәжбүрлік жағдайларды, осы аймақтағы халықаралық қатынастардың барлық күрделілігін баяндайды. Кіші жүз ханы Әбілқайыр мен Ресей әкімшілігі арасындағы қатынастар суреттелген. Сонымен қатар П.И. Рычков өз еңбегінде сол кезге дейін көпшілікке беймәлім

болып келген көптеген құжаттарды ғылыми айналымға алғаш рет енгізді. П.И. Рычковтың туындылары тарихи-мемуарлық сипатта жазылған, өйткені автор өз еңбектерінде баяндалған оқиғалардың тікелей куәгері болған.

Василий Никитич Татищев (1686 -- 1750) Орынбор экспедициясының басшысы қызметін атқара отырып, қазақ және башқұрт халықтарының өмірімен жақсы таныс болған. 1686 жылы 19 сәуірде Псковтегі атақты дворян отбасында дүниеге келген. Жеті жасында V Иван патшаның сарайына қызметке алынған, бірақ сарайдағы қызметі патша өлгенге дейін жалғасады. Кейін әскерде қызмет еткен ол, Полтава шайқасына, І-ші Петрдің түріктерге қарсы Прут жорығына қатысады. 1738 – 1739 жылдары оған Кіші және Орта жүздің хандарымен, сұлтандарымен ұзаққа созылған келіссөздер жүргізу ісі тапсырылды. Ол Әбілқайыр ханмен хат алысып, кездесіп тұрды, ал башқұрт көтерілістері кезінде башқұрт халқының өкілдерімен жеке кездесті.

В.Н. Татищевті қызықтырған маңызды мәселенің бірі қазақ және башқұрт халықтарының этногенезі еді. «Ресейлік тарих (1739-1750)» атты негізгі еңбегінде қазақ халқының қалыптасу процесіне байланысты кейбір сұрақтар (қазақ сөзінің этимологиясы, қазақ тайпаларының этникалық территориясы, қоныс аудару маршруттары және ру-тайпалық құрылымы) қарастырылған /25/, ал оның алғашқы екі бөлімі 1768 – 1769 жылдары жарыққа шықты. В.Н. Татищевтің бұл еңбегінде Ресей халықтарының лингвистикалық-этнографиялық жіктелімі ашылған. Жіктелім бойынша қазақтар мен башқұрттар қарақалпақ, түркімен және басқа халықтармен бірге «скиф» тобына жатқызылған. Автор «Ресейлік тарих» еңбегінде еуропалық ғалымдардың Азия халықтарының көпшілігін, соның ішінде қазақтарды жәй татарлар деп атауы, олардың кең байтақ еліне жалпы «Ұлы Татария» деген атауды қолдануы сөзсіз қате екендігін орыс тарихнамасында алғаш рет айтты. «Ресей географиясынан таңдамалы шығармалар» атты зерттеуінде /26/ В.Н. Татищев қазақтардың үш жүзге бөлінуі туралы мәліметтер келтіреді және қазақ атауының шығу тегін қарастырады, қазақ және қырғыз сөздерінің этимологиясын сипаттайды. Оның

пікірінше «қайсақ» сөзі «алыстатылған, бөлектеген, түсіп қалған», ал «қырғыз» – «далалық, өткінші» деген мағынаны білдіреді /27/.

Орыс шығыстанушысы В.Н. Витевскийдің «И.И. Неплюев және 1758 жылға дейінгі Орынбор өлкесі» /28/ деген еңбегінде екі халықтың қарым-қатынасы туралы мәліметтер беріледі. Бұл еңбек жергілікті халықтың тарихы туралы мәліметтермен қатар, Орынбор губерниясындағы өкіметтің саясаты мен оның нақты шаралары туралы бай материалға негізделген. Монографияда Башқұртстанның Орынбор экспедициясы келгенге дейін Ресей мемлекетінің құрамына кірмегендігі, бағынбайтын аймақ болғандығы туралы деректер келтіріледі. В.Н. Витевский Орынбор губерниясының бірінші губернаторы И. Неплюевтің қызметінің нәтижесінде бұл аймақтың патшалық билікке бағынғандығы туралы баяндаған революцияға дейінгі алғашқы авторлардың бірі болып табылады. Монография авторының пікірінше, тек Иван Иванович Неплюевтің қызметінің арқасында ғана Башқұртстан мен Қазақстанның территорияларын отарлауға сәтті жағдай туындаған. Орынбор экспедициясының қызметі мен И.И. Неплюев басқарған алғашқы губерниялық әкімшілік қызметінің нәтижелерін тарихшы жоғары бағалағандығы сондай, оны Башқұртстанның Ресей мемлекетіне қосылуына теңестірді, ал И.И. Неплюевті «Орынбор аймағының» Петрі деп атады.

Қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық, саяси, этникалық тарихын зерттеуде Габсбургтер әулетінің ұрпағы Алексей Ираклиевич Левшин айтарлықтай еңбек сіңірді. Азиялық Департаменттің тапсырмасымен қазақ даласына жіберілген ол, Орынбор аймағында дипломатиялық қызметте жүріп, 1820 – 1822 жылдары жергілікті архивтерді зерттеп, қазақтар туралы бай этнографиялық материал жинады. Оның зерттеулерінің нәтижесі ретінде 1832 жылы үш бөлімнен тұратын қазақ халқының тарихы туралы «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордасының және даласының сипаты» /29/ еңбегі жарық көрді. Жұмыс ғылыми және қолданбалы мақсаттарды көздейді. Автордың пікірінше, жұмыс, оның өзі сияқты «қызмет бабымен қазақ халқымен қатынаста болатын» шенеуніктерге де

арналады. А.И. Левшин талантты зерттеуші бола отырып, ол кезде көпшілігі құпия болып табылатын құнды құжаттар мен материалдарға қол жеткізу мүмкіндігі сияқты бірігей өз жағдайын пайдалана білді. Ол орыстардың Қазақстанға жасаған ғылыми және әскери экспедицияларының нәтижелерін, танымал және аз танымал мұсылман, қытай оқымыстыларының еуропа және орыс шығыстанушылары аударған еңбектерін оқып зерттеді. Шын мәнісінде бұл еңбек қазақ халқының тарихы мен XIX ғасырдағы жағдайы, сонымен бірге олардың көршілес мемлекеттермен және халықтарымен қарым-қатынасы туралы алғашқы ғылыми еңбек болды. Әсіресе монографияның XVI – XVIII ғғ. басындағы орыс-қазақ қатынастарының тарихына арналған үшінші бөлімі ерекше қызығушылық тудырады. Еңбекте XIX ғ. алғашқы үштігінде Ресейде қазақтар туралы жинақталған тарихи мәліметтер алғаш рет жүйеленген және қазақтардың Ресейге қосылуы алдындағы және сол кездегі саяси тарихының қарама-қайшы сипатын ұғынуға қадам жасалған. Қазақ хандарының ішкі және сыртқы саясатына, олардың патшалық әкімшілікпен өзара қарым-қатынастарына хронологиялық тәртіпте шолу жасалған, XVIII – XIX ғғ. басындағы Қазақстандағы саяси процестердің қайшылықты сипаттамасы көрсетілген.

Кіші жүздің Ресей империясының құрамына енуін А.И. Левшин Кіші жүз ханы Әбілқайырдың өзінің қол астындағы халқымен бірге орыс патшалығына ерікті бағынуы деп қарастырады. 1731 жылғы актіге қол қою, зерттеушінің пікірінше, қазақ қоғамындағы дағдарыс құбылыстарының өсуінің шарасыз салдары болды және объективті (сыртқы және ішкі) факторлар мен субъективті себептердің жиынтығынан орын алды. Монографияда алғышарттардың бірінші тобына қазақтарға Жоңғария тарапынан төнген қауіп, қалмақтармен, башқұрттармен, Орталық Азия хандықтарының басшыларымен болған қақтығыстар, хандық биліктің тұрақсыздығы және осымен байланысты ішкі қақтығыстардың кобеюі, қазақ шонжарларының сауда-экономикалық мүдделері мен ірі мал иелерінің жана жайылымдарға деген қажеттіліктері жатқызылған. Зерттеуде субъективті себептер қатарында

Әбілқайыр хан мен оның жақтастарының (Семске, Жолбарыс және т.б.) «ірі державаның қолдауымен күшеюді көздеген» атаққұмарлығы мен пайдакүнемдігі аталады. А.И. Левшиннің зерттеуінде Орталық Азиядағы халықаралық қатынастар тарихы мәселесіне, соның ішінде қазақтардың башқұрттармен, қалмақтармен, Жоңғариямен, Цин империясымен және Хиуамен саяси қарым-қатынастары туралы көптеген құнды пікірлер мен ойлары баяндалған. Мұнда жоңғар шапқыншылығының («Ақтабан шұбырынды») көлемі мен сипаты нақты баяндалып, XVIII ғ. 20 – 50-ші жылдардағы қазақ-ойрат қатынастарының дамуына шолу жасалған. И.В. Ерофееваның пікірі бойынша, А.И. Левшиннің қазақ халқының саяси тарихын зерттеудегі сіңірген үлкен еңбегін айта отырып, бірақ сонымен бірге оның орыс-қазақ қатынастары туралы тұжырымының ресми деректермен сәйкес келетінін ескеру керек /30/. Орынбор шекаралық билігінің тарапынан қазақтарға қатысты жасалған қиянат пен зорлық-зомбылық фактілерін мойындай отырып, А.И. Левшин қазақ жүздеріндегі патшалық әкімшіліктің саясатын толығымен ақтап шығады, оның сипатын Ресейдің оңтүстік-шығыс шекарасының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған жаугер көшпенділердің шабуылдарынан «қорғанушы» деп атайды, осыған байланысты халық бұқарасының азаттық күресін өткір айыптайды.

1850 жылы Императорлық Александров лицейін тәмәмдаған Владимир Владимирович Вельяминов-Зернов (1830 – 1904) 1851 жылы Орынбор генерал-губернаторының қарамағына қызметке жіберілген. Араб, парсы тілдерін жетік білген жас ғалым өлкеге келіп, түркі тілдерін зерттей бастайды. Соның ішінде қазақ және башқұрт халықтарының тілдерін, тарихын, әдет-ғұрыптарымен танысады. Белгілі шығыстанушы жергілікті архив деректерінің негізінде «Әбілқайырхан қазасынан кейінгі (1748 – 1765) Ресей мен Орта Азияның қарым-қатынасы мен қырғыз-қайсақтар туралы тарихи хабарлар» /31/ атты салмақты еңбегін әуелгі кезеңде Орынбор газеттерінің беттерінде жариялайды, ал 1853 – 1855 жылдары ол Уфада жарық көрді. Бұл еңбекті жазу барысында автор шығыс және орыс деректерін салыстырмалы түрде зерттеу әдісін

қолданған. Орал өңірінен қайтып оралған В.В. Вельяминов-Зернов 1856 – 1859 жж. Азиялық Департаментте тілмаш болып қызмет етті. Санкт-Петербургте 1863 – 1866 жылдары оның «Қасымовтық патшалар мен патшайымдар туралы зерттеулер» /32/ атты еңбегі жарық көрді. Бұл ғылыми жұмыстың ерекшелігі Қазақ хандығы туралы бұрын белгісіз болған шығыс авторларының еңбектері қолданылынып, бір жүйеге келтірілген. Еңбегінің екінші томында қазақ ханы Жәнібектің ұрпақтары Өсеке мен Жәдік сұлтандар туралы мәліметтер келтірген. В.В. Вельяминов-Зерновтың еңбектері Ресей империясындағы түркі халықтарының тарихын зерттеудегі тұтас дәуірді құрайды.

Н.А. Аристовтың «Қара қырғыздар мен Ұлы Орда қырғыз-қайсақтарының этникалық құрамын анықтау тәжірибесі» /33/, сонымен қатар «Түркі тайпалары мен халықтарының этникалық құрамы мен олардың саны туралы жазба деректер» /34/ атты еңбектерін қазақтар мен башқұрттардың этникалық құрамын терең зерттеуге қосқан үлес деп қарауға болады.

Н.А. Аристовтың екінші еңбегіне тереңірек тоқталайық. Автор тайпа таңбалары, аңыздар негізінде түркі халықтарының этникалық тарихы туралы тұжырымдамалар жасап, түркі тайпалары мен ұлыстарының біртұтас этникалық тамырларын қарастырады. Н.А. Аристов өз зерттеуінің міндетін: «Қолда бар түркі халықтарының рулық құрамы туралы мәліметтер мен тарихи мағлұматтарды қолдана отырып, қазіргі түркі ұлыстарын құрайтын тайпалар мен руларды, сондай-ақ өзге тайпалық қосындыларды анықтау», - деп белгілейді /35/. Н.А. Аристов шынымен де еуропа тілдеріне аударылған «тарихи мәліметтерді» зерттеп, өзін қызықтырған мәселе туралы еуропа ғалымдарының барлық еңбектерін қарастырды. Жасалған тамаша болжамдарына қарамастан, көп жағдайда Н.А. Аристовтың тұжырымдары өзі бас тартқан теориялары сияқты даулы болып қалды. Кейде мұны автордың өзі де мойындайды, оның сөзінен көрініп тұрғандай, «түркі ұлыстарының этникалық құрамын, қазіргі тайпалық және рулық құрамы мен тарихи хабарлар бойынша анықтау болашақтың міндеті болып қала береді», себебі «бұл саладағы ғылымның басты кедергісі», атап

айтқанда «рулық тұрмысты сақтап қалған тайпалық және рулық мәліметтердің аздығы немесе олардың болмашы қалдығы және ежелгі түркі халықтары мен тайпалары туралы қытай тарихи мәліметтерінің қолға түспейтіндігі және танылмайтындығы» тек қазір ғана «уақыт өте келе түзеліп келеді» /36/. Сонымен қатар Н.А. Аристовтың шығыс тілдерін меңгермегені де оның еңбектерінде байқалады. «Түркі халықтарының шығу тегі мен олардың арғы отаны» туралы мәселені шешуден Н.А. Аристов әділ түрде бас тартады және «негізгі түркі тайпаларының көп бөлігі алғашында Алтайда мекендегені, бұған ежелгі түркі халық аңыздары мен Алтайдағы мекен (өзен, аңғар) атауларынан бастау алған тайпа атаулары куә болатыны» туралы болжам жасайды /37/. Н.А. Аристовтың пікірінше, қаңлылар мен қыпшақтардан оңтүстік-батыс түркілері де, сондай-ақ Еділ жағалауындағы татарлар, башқұрттар және т.б. шыққан; олар «өзбектердің, сарттардың, қырғыз-қазақтардың құрамын құруға да кеңінен қатысты, сондықтан қазіргі түркілердің үштен екі бөлігінен көбі қаңлылар мен қыпшақтардан тараған». Н.А. Аристов өзінің кітабында «қазіргі түркілердің арасында сапы жағынан екінші орын, жерінің аумағы жағынан бірінші орын алатын» қазақ халқының ру-тайпалық құрамын жан-жақты қарастырды; сонымен қатар бұл халық «басқа түркі халықтарына қарағанда мал шаруашылығы мен көшпелі өмір салтын және ру-тайпалық тұрмысты сақтап қалған, сондықтан рулық және тайпалық бөліністер және олардың атаулары бұл халықта үлкен күшпен және айқындықпен сақталғандығын» айтады /38/. Н.А. Аристов «қырғыз-қазақ халқы негізінен қаңлы, қыпшақ, шу (дулат), арғын, найман, керей және алшын руларынан құралған» деген қорытынды жасайды /39/. Дулаттарды, наймандарды, керейлерді (керейт) монғол элементтеріне жатқызады; арғын сөзі, оның пікірінше, «аралас» деген мағынаны білдіреді.

Біздің жұмысымызда Ш. Уәлихановтың түркі халықтарының тарихы мен этнографиясына ерекше қызығушылық білдірген еңбектері қолданылды. Орыс ғалымдары Шоқаннан түркітану, шығыс елдерінің тарихы, этнографиясы, филологиясы бойынша консультация алған. Оның ең алғашқы

ғылыми тұжырымдамалары 1857 ж. Петербургте шығатын «Русский инвалид» газетінде «Омскіден хат» деген мақалада жарық көрді. Жалған атты Шунаға /40/ арналған жұмыста сол кездегі белгілі екі тұлға Шоно-Лоузан мен Қарасақалдың өмірі туралы тарихи мәліметтер келтірілген.

XVIII ғ. башқұрт көтерілістері туралы мәселелерді зерттеуге арналған А.И. Добросмысловтың «1735, 1736 және 1737 жылдардағы башқұрт көтерілістері» /41/ атты жұмысында автор көтерілістің барысын бір жақты және қысқа мазмұндаған, негізінен биліктің қозғалысты басып тастауға арналған шараларын баяндау бағытын ұстаған. Қозғалыстың жалпы бағасын бере отырып, оны бүлік ретінде қарастырады.

XVII ғасырмен XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы башқұрт көтерілістерінің бүтін тізбегін 1755 жылғы Батырша басқарған көтеріліс аяқтайды. Революцияға дейінгі орыс тарихшылары В.Н. Витевский /42/, С.В. Ешевский /43/, Н.Ф. Дубровин /44/ бұл көтерілісті орысқа қарсы, таза діншіл бас көтеру деп анықтап, ал Батыршаның өзін діншіл фанаттың өзі деп атады. Революциядан кейінгі алғашқы жылдары зерттеушілердің бұл көтеріліске деген көзқарастарында өзгерістер байқалады. Мысалы, Ш. Типеев /45/ және Ф.Тухватуллин /46/ өз жұмыстарында бұл қозғалысқа қатаң түрде баға беруден қашпақтайды.

Мазмұны бойынша жаңа ғылыми жұмыстар XX ғасырда пайда болды. Қазақстан тарихшылары С. Асфендияровтың /47/, Б.С. Сүлейменов пен В.А. Моисеевтің /48/, В.Я. Басиннің /49/ жұмыстарында бізге қажетті мәселелер бойынша үзінді деректер бар. Мәскеу ғалымы Н.Г. Аполлова /50/ өз еңбектерінде XVIII ғ. басындағы қазақ-башқұрт қатынастары туралы шолу жасап және 1731 жылғы А. Тевкелев отрядындағы тілмаш, «тыңшы» бейнесін сомдаған башқұрт тархандарына назар аударады.

Башқұрт көтерілістеріне қазақтардың қатысқандығы туралы мәселелер В.Н. Устюговтың /51/, А.П. Чулошниковтың /52/ еңбектерінде қарастырылған. В.Н. Устюгов XX ғ. 40-50-ші жылдарындағы КСРО-ның тарих ғылымының жарқын үлгісі болып табылады. Кеңес тарих ғылымындағы идеологиялық ахуалдың өзгеруі тез арада іске асты: зерттеушілер өздерінің

бұрынғы көзқарастарынан бас тартып, жіберген «қатесі» үшін көпшілік алдында кешірім сұрауға мәжбүр болды. В.Н. Устюговке ресми мемлекеттік идеологиядан ауытқудың не екенін жақсы түсіне отырып, XVII – XVIII ғғ. башқұрт көтерілістерінің сипатын анықтау туралы өз пікірлерін бірнеше рет өзгертуге мәжбүр болды. 1946 жылы Башқұртстан тарихы мәселелеріне арналған ғылыми сессияда мынадай қорытынды жасайды: «XVIII ғ. көтерілістің күмәнсіз ілгерішіл нәтижесі башқұрт халықтарын басыбайлы етуге жол бермеуі болды». 1952 жылғы сәуірде ол толығымен өзінің көзқарастарынан бас тартып, «XVII – XVIII ғғ. бірінші жартысындағы барлық башқұрт көтерілістерін толықтай реакциялық сипатта», – деп пайымдайды. Башқұрт көтерілістері туралы мәліметтерде бірнеше хандардың пайда болуын Н.В. Устюгов бұл қозғалыстарды феодалдық қозғалыс деп атауға басты негіз етіп алады. 1755 жылғы көтеріліс жетекшісі Батыршаға «Башқұртстанды Ресейден бөліп алуға ұмтылған неғұрлым реакцияшыл феодалдардың идеологы», – деген таңба тағылды.

Архив мәліметтерін қолдана отырып, А.П. Чулошников «1755 жылғы Башқұрт көтерілісі» атты монографиясында башқұрт көтерілісін суреттей отырып, қазақ даласында осы көтерілісті басып тастағаннан кейін болған оқиғаларды да сипаттайды. Ол осы кезеңдегі барлық башқұрт көтерілістерін антифеодалдық қозғалыс, ұлттық-отаршылдық қысымға қарсы көтеріліс деп сипаттап, оларды тәуелсіздік үшін күрес деп қарастырды. Көтерілістің ілгерішілдігін Башқұртстанды басыбайлы ету процесін кешіктіргенінен көреді.

Башқұрт көтерілістерін зерттеудің ірі маманы И.Г. Акманов /53, 54, 55/ осы қозғалыстарға қатысқан халықтар туралы зерттеу жасап, башқұрт көтерілістері орыс және басқа халықтарға қарсы бағытталмады деген қорытынды жасады. Көтерілісшілер Ресей мемлекеті көлеміндегі ұлттық және әлеуметтік азаттық үшін күресті. Көтерілістердің өзіндік идеологиялық қабығы IV Иванның башқұрттарға өз еркімен Ресейге қосылғанда берген грамоталары болды. XVII – XVIII ғғ. басындағы көтерілісшілер өз күресін Ресейге қосылу шарттарын өз қалпында қалдыруды талап ету ретінде қарастырды. Бірақ

көтерілістің бағдарламасы мен сипаты өзгеріссіз қалмады. Патшалық саясаттың қатаюы себебінен башқұрттар арасында орыс бодандығына қарсылық үрдісі күшейе түсті. 1739 – 1740 жж. қозғалыс Башқұрт хандығын құру ұранымен өріс алды. Башқұрттар өлкенің басқа мүсмылман халықтарымен, соның ішінде қазақтармен біріге бастады.

КСРО тарих ғылымындағы арнаулы бағыттың бірі «буржуазия тарихнамасымен» күресу болды. Ол кейде батыс зерттеушілерінің отандық зерттеушілерге толық таныс емес «материалистік» позициядағы сыни көзқарастарымен бірігіп кетті. Батыс елдерінде жарық көрген зерттеулер әдетте орталық кітапханаларға түсіп, көбіне арнаулы сақтау қоймаларында қалып қойды. Мұндай жұмыстардың қатарына Алтон Стюарт Доннелидің «1550 – 1740 жылдары Ресейдің Башқұртстанды жаулап алуы. Империализм парақтары» /56/ атты монографиясы жатады. А.С. Доннелидің зерттеуіндегі негізгі мәселе – Башқұртстанның екі ғасырлық тарихын және башқұрт халқының тарихи, саяси және әлеуметтік жағынан дамуын түсіндіру мен оны түсінуге талпыну болып табылады. Ол Ресей мемлекеті құрамындағы Башқұртстан мен башқұрт қоғамының интеграция процесі мен механизмін ашты. А.С. Доннели көптеген башқұрт көтерілістерін біртұтас және орасан тарихи феномен ретінде, соның ішінде халықтың территория беріктігі үшін, ғасырлар бойғы жске меншік, жер мен мал, дәстүр, мәдениет, жинақтаған өмірлік құндылықтар үшін күрес түрінде сипаттайды. Қазақтардың бұл көтерілістерге қатысуын автор басып кіру ретінде қарастырады.

XVII – XVIII ғғ. Башқұртстан мысалында орыс этносы мен орыс емес халықтардың өзара қарым-қатынасы проблемасын зерттеген Францияның көрнекті ғалымдардың бірі Сорбонна университетінің профессоры Роже-Антонэн Робер Порталь болып табылады. 2000 жылы Ресей Ғылым академиясының Уфа ұлттық орталығы жанындағы этнологиялық зерттеулер орталығының ғалымдары Роже Портальдың Башқұртстан тарихына арналған еңбектерін жарыққа шығарды. Ол «Ресей және Башқұртстан: қарым-қатынастар тарихы (1662 – 1789 жж.)» /57/ атты еңбегінде